

УДК 821.161.2:271.2-564.17-312.47

**"POLAZNIK" COMES ON THE PRESENTATION OF MARY:
FOLK RELIGION IN THE UKRAINIAN CALENDAR RITUALS
OF THE PRE-CHRISTMAS EARLY-WINTER SEASON****“ПОЛАЗНИК” НА ВВЕДЕННЯ: НАРОДНА РЕЛІГІЙНІСТЬ У КАЛЕНДАРНИЙ
ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕДРІЗДВЯНОГО РАННЬОЗИМОВОГО ПЕРІОДУ****Diakiv V.M. / Дяків В.М.***Ph.D. of Sciences in Filol., Senior Researcher / к.філол.н., с.н.с.*

ORCID: 0000-0002-9513-4364

*The Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Svobody Avenue 15, 79000**Інститут народознавства НАН України, Львів, проспект Свободи 15, 79000**Lviv Polytechnic National University, department of the Ukrainian language**Institute of Humanities and Social Sciences, 12, Bandera street, 79013, Lviv, Ukraine**Національний університет “Львівська політехніка”, кафедра української мови**Інституту гуманітарних та соціальних наук, Львів, вул. С. Бандери 12, 79013*

Анотація. Проаналізовано особливості передріздвяно-новорічного періоду, початки якого простежуються уже від свята Введення. Тобто на прикладі уже цього свята проаналізовано розвиток своєрідної народної релігійності у традиційній календарній обрядовості українців на тлі передріздвяно-новорічного періоду, зокрема на прикладі звичаю полазника. Властиво, як уже на це свято Введення виразно простежуються характерні для традиційного ранньозимового періоду (початку нового господарського року тощо) народно-релігійні уявлення і вірування. Виокремлено їх, окреслено традиційну основу та інноваційні зміни, специфіку розвитку сюжетно-змістових та структурних складових, елементів і деталей.

Ключові слова: Введення, полазник, народна релігійність, календарна обрядовість, традиція, вірування, функціонування.

Abstract. The article analyses the features of the pre-Christmas and New Year season that begins on the feast of the Presentation of the Blessed Virgin Mary. Using this holiday as a starting point, the study examines the development of the folk religion in the traditional Ukrainian calendar rituals of the pre-Christmas and New Year season, particularly on the example of the Polaznik tradition. Notably, the traditional folk religious ideas and beliefs common for the early-winter period (the start of a new economic year, etc.) can be traced back to as early as the feast of the Presentation of the Blessed Virgin Mary. The article singles out the above-mentioned beliefs and ideas, outlines their traditional basis and innovative changes, as well as the specifics of the development of the plot and structural components and details.

Key words: Presentation of Mary, Polaznik, folk religiosity, calendar rituality, tradition, beliefs, functioning.

Вступ.

У зимовому циклі традиційної календарної обрядовості найкраще збереглися дохристиянські традиції і звичаї, що дає змогу простежити процес трансформації їх до сьогодення. Як показують дослідження, закінчення осінньої пори року та початок зимової збігається із завершенням старого господарського року і водночас початком нового в традиційній календарній обрядовості українців, припадає на передріздвяно-новорічний ранньозимовий часовий період у народному календарі.

Характерні для такого часового зрізу (початку нового господарського року) народно-релігійні уявлення і вірування у пов'язаності з віщуваннями

сприятливості чи несприятливості наступного господарського року простежуємо вже у прикметах, звичаях та обрядах, які приурочені до свят, що передують ранньозимовому періоду, зокрема припадають ще на попередній, осінній час. Така думка прочитується вже у працях наших попередників – істориків, етнографів, філологів, фольклористів, відомих учених, дослідників, краєзнавців, культурно-громадських діячів, у тому числі й закордонних, що більшою чи меншою мірою є дотичними до окресленої теми. Підтверджують таку думку і результати польових досліджень попередників (які зберігаються в архівах), а також – результати наших польових досліджень¹.

Невипадково, наприклад, місцеві старожили Покуття та Бойківщини впевнено зазначають: “У вересні, жовтні готувалися до зими, з 14 жовтня – з Покрови – початок зими”², “На Покрови – початок зими”³, “Зима починається від Покрови”⁴, “Зима від Покрів, до Покрів старалися всьо вібрати з поля”⁵. Тоді як інші, молодші інформатори з цього приводу стверджують: “На Введення – початок зими”⁶, “На Введення”⁷, “Початок зими на Введенія. По Михайлі – до зими. Бувало, шо на Михайла падав сніг. На Михайла – початок зими. «Міхайло їде на білім кони, вже зима»”⁸ тощо.

Отже, тут спробуємо проаналізувати особливості передріздвяно-новорічного періоду, початки якого простежуються, за нашими спостереженнями, уже від свята Введення. Тобто на прикладі уже цього свята спробуємо проаналізувати розвиток своєрідної народної релігійності у традиційній календарній обрядовості українців на тлі передріздвяно-новорічного періоду, зокрема на прикладі звичаю полазника. Властиво, як уже на це свято Введення виразно простежуються характерні для традиційного ранньозимового періоду (початку нового господарського року тощо) народно-релігійні уявлення і вірування. Спробуємо виокремити їх, окреслити традиційну основу та інноваційні зміни, специфіку розвитку сюжетно-змістових та структурних складових, елементів і деталей.

Основний текст.

Вірування та обряди, що пов’язані зі святом Введення (21 листопада за старим стилем, 4 грудня за новим стилем), не раз привертали увагу відомих українських вчених і дослідників, зокрема етнографів, фольклористів, а також

¹ На відповідну літературу та джерела покликаємось далі при розгляді конкретних питань.

² Зап. 10 липня 2018 р. у с. Плав’я Сколівського р-ну Львівської обл. від Улича Олекси Марковича, 1940 р.н., Улич Анни Іванівни, 1947 р.н. та Арендача Михайла Богдановича, 1983 р.н., освіта вища, вчитель історії [5].

³ Зап. 17 липня 2016 р. у с. Стрільче Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Капріяна Дмитра Миколайовича, 1924 р.н., місцевий, освіта 2 класи, колгоспник [5].

⁴ Зап. 13 липня 2018 р. у с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл. від Нагляк (дів. Глюдз) Федусі Степанівни, 1930 р.н., освіта 4 класи, колгоспниця [5].

⁵ Зап. 15 липня 2018 р. у с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл. від Стасіва Василя Григоровича, 1935 р.н. (місцевий), освіта середня, колгоспник [5].

⁶ Зап. 14 липня 2016 р. у с. Глушків Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Марчука Миколи Петровича, 1930 р.н., с. Торговиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., освіта 2 класи, колгоспник, у с. Глушків з 1950-х рр. [5].

⁷ Зап. 15 липня 2016 р. у с. Острівець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Синюка Івана Дмитровича, 1932 р.н., місцевий, освіта вища, директор школи [5].

⁸ Зап. 22 липня 2016 р. у с. Михальче Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Драбик (дівоче – Боднар) Марії Антонівни, 1937 р.н., місцева, освіта середня, колгоспниця [5].

краєзнавців тощо. Це доводять відповідні публікації ще з другої половини XIX століття.

Наприклад, український громадський діяч, священник УГКЦ і фольклорист о. Гнат (Ігнатій) Михайлович Галька (Галько; псевдоніми, криптоніми: Жегота, Михайлов Навротник, И. М. Г., Ж. М. Н.Ігнатій Галька) у праці “Народні звичаї та обряди з околиць над Збручем” (Львів, 1862, 57 с.) зазначає про *звичай полазника* на Введення (як і на св. Миколая, Анни і на Різдво), який він зафіксував на території галицького Поділля, зокрема вказує, що зле, щоб у ті дні хтось інший, а не господар, або принаймні хтось домашній перейшов перший обійстя. Тому кожен зривається зранку й іде дати худобі їсти, а прийшовши до хліва, поздоровляє худобу словами: “Дай, Боже, добрий день, щобись, худібонько, здорова була, і я з тобою, з моєю жоною і діточками” [8, с. 13].

Про цей звичай полазника на Введення простежуємо відомості у працях інших дослідників того часу. Так, історик, філолог, дослідник історії Галичини, священник УГКЦ Антоній Степанович Петрушевич (псевдоніми: Антоній из Добрян, Галичаненько А., Галичанин, Подкова Иван, Русин Галичанин, Русолубович А., Тотсамович А. та ін.) у своїй праці “Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий” (Львов, 1866, 100 с.) зазначає, що коло ріки Збруча Воведеніє називають першим полазом, другим – Святий Миколай, третім – Зачаття Святої Анни, четвертий та останній полаз – Різдество Христове. На ці празники стараються, щоб хтось інший, а не господар (хазяїн), у крайньому разі ніхто з домашніх, зранку перший обійстя перейшов, котрого називають полазником (від лазити, ходити) [див. про це: 10, с. 80].

Відомий український вчений Іван Франко у своїй праці “Народний календар”, що побачила світ у п'ятому томі “Етнографічного Збірника” у 1898 р. зазначає, що на Воведеніє вводять рано до хати ялівку або бичка, дають йому хліба і пити, щоби худоба добре велася [див.: 12, с. 205].

Хто перший увійде в той день до хати, називається “перший полазник”. Коли увійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то це добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хворий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити, то це злий знак. В той день, як також у інші святочні дні, не годиться нікому нічого зичити, бо би за тим позиченим усе щастя з дому пішло [див.: 12, с. 205].

Суголосні відомості записує і Михайло Зубрицький у Мшанци 27 січня 1899 р. від, очевидно, місцевої мешканки Настуні Кіськанипи. Зокрема, про те, що на Воведенія перший полазник. Хто того дня перший увійде до хати (“до хиж”), той є полазником. Якщо добре ведеться упродовж року (“через рік”), то вважають (“повідують”), що доброго полазника мали; а зле, то злого. Зокрема говорять (“бесіднують”): “Я мав кирьвавого полазника (нещасте приніс до дому)”. Люди уникають (“варують ся”) іти до других до “хиж” на Воведеніє, Різдво і Великдень, щоби відтак той не нагорювався (“навгварьував ся”), до кого заходили, якщо погано (“зле”) буде йому поводитися [6, с. 51].

Відомий український вчений Михайло Грушевський у першому томі своєї “Історії української літератури: В 6 т. 9 кн.” (К., 1993, 392 с., за виданням: К.: Львів, 1923, 360 с.) також зазначає, що початок нового господарського року у введеньських “повір’ях виступає ясно”. Хто перший прийде рано до хати, той буде першим “полазником” на новий рік (полазити в серб[ській] мові – навідати, відвідати): він приносить добро або лихо. Тому сусіди стримуються заходити зранку до чужої хати на Введеніє, так само як на Різдво і Великдень, щоб потім не було примови, що то вони принесли нещастя. З того, хто перший прийде до хати, і з чим прийде, ворожать успіх або нещастя в новому році (на щастя, мабуть, умисно заводили до хати котре-небудь з худоби, що вважалось щасливим, або проробляли якусь іншу церемонію на щастя, як це доволі часто практикується під теперішній новий рік, за словами М. Грушевського). Це одна з форм ворожіння, що на різні способи практикується в цих днях. В українців тепер порівняно найбільш відомі ворожіння парубків і дівчат про судженого на Катерини і Андрія, але є тих ворожінь і прикмет в тих днях загалом дуже багато [див.: 4, с. 174; 3, с. 20-21].

На основі згаданих матеріалів, зокрема І. Франка й І. Гальки, М. Грушевський припускає пов’язаність цих “полазів” тут з початком нового господарського року. Вони, ці полази, за словами вченого, фігурують і в московських заборонах XVII ст [див.: 4, с. 174].

Відомий етнограф і фольклорист Олекса Степовий (псевдонім Олекси Воропая) у першій частині “Народньо-календарні звичаї. Зима” першого тому “Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис” (Мюнхен: Українське видавництво, 1958, 309 с.) своєрідно доповнює наведену інформацію про свято Введення. Він, зокрема, зазначає, що в цій порі переважно вже прийшла зима, тобто випав перший сніг, наступили морози і ріки покрилися кригою. Відповідні господарські роботи у селах завершено, тому вже “ховають реманент, лагодять сани, їздять до млина та готуються до Різдвяних свят” [див.: 2, с. 14].

Господині ж у цей час прядуть, а дівчата, за словами цитованого автора, вишивають і щоранку стараються вмиватися “першим снігом” та витиратися червоною крайкою — “щоб були рожеві лиця”. Парубки ж допомагають своїм батькам, а у вільний від праці час відпочивають, жартують з дівчатами, заважають їм вишивати [див.: 2, с. 14].

Загалом, як проникливо зазначає Олекса Воропай, наближається період угадування долі на майбутній рік, а разом із цим надходить і час традиційних розваг сільської молоді, які “сповнені чаром первісної поезії нашого народу” [див.: 2, с. 14].

І далі вчений цілком слушно продовжує: “Староукраїнські звичаї, що колись були пов’язані з початком нового року наших далеких предків, пізніше перейшли до християнських свят. Одна частина з них перейшла до сучасного Нового року, а друга — до свята Введення в храм Пресвятої Богородиці (4-го грудня за новим стилем). Це свято в народній термінології звичайно називається Введіння” [див.: 2, с. 14].

Привертають увагу думки і спостереження Олекси Воропая стосовно

вірувань та уявлень про полазника на Введення. Зокрема, як справедливо він зазначає, “початок нового господарського року у введенських повір’ях виступає досить виразно. Хто в цей день вранці прийде першим до хати, той буде першим “полазником” на новий господарський рік. За народним віруванням, перший полазник приносить до хати щастя або невдачу” [див.: 2, с. 14].

І далі автор ґрунтовно і влучно аргументує наведені міркування вдало підібраними етнографічними матеріалами та власними спостереженнями, а саме: “Якщо першим до хати увійде молодий гарний чоловік, а до того ще і з грішми — добра ознака: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть “вестися” гроші. Якщо ж увійде до хати старий кволий чоловік, а до того ще й бідний — погана ознака: і хворі в хаті будуть, і злидні заведуться... А найгірше, як увійде до хати стара жінка — “то вже добра не жди...”. Тому старші та бідніші люди колись стримувалися заходити до чужої хати в день Введення — так само, як і на Різдво та Великдень. Недобрий знак, якщо в цей день хтось із сторонніх приходиться що-небудь позичати” [див. про це: 2, с. 14].

І український дослідник та громадський діяч Євген Дометійович Онацький у другій книзі другого тому “Літери В-Г” “Української Малої Енциклопедії. У 8 томах і 16 книгах” (Буенос-Айрес [Аргентина], 1958, 182 с.) зазначає, що Введення в храм Пресвятої Діви Марії – велике християнське свято. У календарному циклі українського народу це свято замикає осінній сезон і починає зимовий [9, с. 130].

Як на Новий рік (а також і на Різдво та на Великдень), хто перший прийде на Введення до хати, той буде першим “полазником”, тобто тим, хто приносить добро чи якесь лихо. Тому сусіди стримуються заходити на Введення зранку до чужої хати, щоб потім не було нарікання, що то вони принесли нещастя: “Коли увійде (першим) молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то це добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хворий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити, – то це злий знак” [12, с. 205].

Український історик й етнограф Степан Іванович Килимник (24 грудня 1889 (5 січня 1890), село Якушинці Вінницького повіту Подільської губернії, нині Вінницького району Вінницької області – 9 травня 1963, Торонто, Канада) у п’ятому томі “Осінній цикл” своєї п’ятитомної праці “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні” (Вінніпег; Торонто, 1963, 288 с.) також подає цікаві відомості про свято Введення (чи “Видіння”) та пов’язані з ним народні вірування і звичаї [див.: 7, с. 208-210].

Він, зокрема, зазначає, що зі святом Введення (21 листопада ст.ст.) закінчується осінній сезон, осінні роботи, та й Введення за давніших часів належало вже до зимового періоду. Таким чином, у наших прапрадідів закінчувався цим днем сільськогосподарський рік і вже “ворожили-чарували” на добро нового сільськогосподарського року. Із цим святом, як святом останнім осіннього сезону, на слушну думку С. Килимника, пов’язано чимало різних вірувань, звичаїв та ворожінь-гадань [див. про це: 7, с. 208].

На Введення, за проникливим спостереженням згадуваного автора, було чимало звичаїв, що належать тепер до Різдвяних Свят та Нового року, до свята

Андрія-Калити, Катерини та інших. Особливим звичаєм-віруванням на Введення – це був звичай ждати “полазника”. З острахом ждали, хто перший прийде вранці в хату. Коли прийде першим хлопець – гарний, вродливий, чемний, здоровий, роботящий, та ще з грішми, або з чимсь добрим у руках – буде для цієї родини щасливий, урожайний, багатий рік; будуть усі здорові, буде добра погода й для жнив і для косовиці; буде добро в родині: в молодій парі “знайдеться” дитя; дівчина “на порі” чи хлопець “на оженінню” – будуть одружені в цьому році [див.: 7, с. 208].

Коли ж прийде першою жінка, як зазначає С. Килимник, чи дівчина, чи стара німецька людина, а чи хвора – очікували поганого врожаю, немудрого здоров’я; бідного приплоду худоби. З метою уникнути таких невдач (“неприємної припадковості”) господар вставав ще до сходу сонця і перший проходив уздовж і впоперек по своєму подвір’ї: від обори до стодоли; від воріт до хати; від обори до стайні, хлівів; від хлівів-стайні – до бджільника, а тоді “перший” заходив у хату. Звичайно, що господар міг принести до хати тільки добро. Інші ж люди не заходили до сусідів чи родичів, щоб ніхто не вважав, що вони принесли до хати щось лихе – “нещастя” [див. про це: 7, с. 208].

Господар, входячи до хати після обходу господарства (як і інші, що приходили вранці на Введення до своєї хати), висловлював такі побажання: “Дай, Боже, добрий день, щобись худібонька здорова була і я з тобою, моєю жоною, і діточками”. Хтось інший казав: “... і я з Вами, з своєю і вашою родиною – багаті й щасливі були” [12, с. 205; див. також: 7, с. 209].

До окремих звичаїв “введенських”, за спостереженням С. Килимника, належать ще й такі: мусіли допильнувати “доброто полазника”, щоб щастя для нового року приніс; у цей день нікому нічого не можна було позичати, бо щастя може забрати; на Введення вводиться зима та “лазять” полазники. В деяких місцевостях замість Введення кажуть “Видіння”, в інших Введення називають “полазником” і до цього часу – “День полазника”. Ці останні деталі наводять цитованого автора на думку про те, який був зміст дохристиянського цього свята: введення зими, прощання зі старим роком, освячення вод, згадування покійників і т.д. [див. про це: 7, с. 210].

Сучасні українські дослідники також при розгляді цього свята Введення наводять згадані уже відомості про звичай полазника та пов’язані з ним вірування, зокрема зазначають, що у дохристиянську добу це було святом “введення старого господарського року у початок нового року. Зима вводиться у свої володіння. Введення – ворота зими. Цим днем завершувалися всі основні роботи” [див. про це: 1, с. 49].

І закордонні дослідники теж торкаються цього свята Введення, використовуючи в тому числі й українські етнографічні матеріали. Так, зокрема, зазначається про те, що і в інших народів Введення вважалось початком зими (прислів’я і приказки типу “Введення прийшло, зиму привело”; “на Введення зима вводиться” і т.п.; зранку вводили в дім ялову корову чи бичка), наводиться інформація й про те, що в Західній Україні на Введення гадали про благополуччя наступного року за першим відвідувачем (полазник) [див.: 11, с. 293].

Висновки.

Отже, як показують дослідження, на підставі викладеного та проаналізованого матеріалу можна припустити, що одним з провідних був звичай полазника на Введення. Цей звичай займає тут особливе місце і виконує специфічну функцію відображення народної релігійності українців уже на цьому початковому етапі передріздвяно-новорічного періоду у традиційній календарній обрядовості. На тлі передріздвяно-новорічного періоду уже на це свято Введення спостерігається специфічний розвиток своєрідної народної релігійності.

На це вказують і таку думку підтверджують характерні для традиційного ранньозимового періоду (початку нового господарського року та ін.) народно-релігійні уявлення і вірування, зокрема, що пов'язані зі звичаєм полазника. У цих традиційних у своїй основі уявленнях і віруваннях українців виразно простежується своєрідний розвиток певних народно-релігійних складових.

Пізніше уже християнство наклало свій відбиток на ці вірування та уявлення. Християнські вірування та уявлення поєдналися з попередніми, своєрідно доповнивши, збагативши їх своїми образами, мотивами, сюжетами.

Ці народно-релігійні уявлення та вірування, як показують дослідження, збереглися у духовній традиційній культурі українців здебільшого дуже фрагментарно. Головними причинами цього, очевидно, став згубний вплив політичних обставин войовничо-атеїстичного характеру у ХХ столітті, а також, мабуть, і міжпоколінна трансмісія та загалом глобалізаційні явища. Це, а особливо вплив останніх двох факторів, спостерігається й до теперішнього часу.

Література:

1. Войтович Валерій. Українська міфологія. – Київ: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. – Том. I. Частина I: Зима. – С. 7-136.
3. Грушевський Михайло. Історія релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – 192 с. (за виданням: Львів: 3 друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. – 192 с.).
4. Грушевський Михайло. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – К., 1993. – Т. 1. – 392 с. (за виданням: К.: Львів, 1923, 360 с.).
5. Домашній архів автора.
6. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріяли до українсько-руської етнології / За редакцією Хв. Вовка. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 33-60.
7. Килимник Степан. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. У V т. – Вінніпег; Торонто, 1963. – Т. V: Осінній цикл. – 288 с.
8. Народные обычаи и обряды с околиц над Збручем, описаны Игнатием Гальком. – Ч. 2. – Львов, 1862. – 57 с.
9. Онацький Євген. Введення в храм Пресвятої Діви Марії // Онацький Євген. Українська Мала Енциклопедія. У 8 томах і 16 книгах. – Буенос-Айрес

[Аргентина], 1958. Том 2. Книга 2: Літери В-Г. – С. 130.

10. Петрушевич А.С. Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий. – Львов, 1866. – 100 с.

11. Толстая С.М. Введение // Славянские древности. – Т.1. – Москва: Международные отношения, 1995. – С. 293.

12. Франко І. Народний календар // Етнографічний Збірник. – Т. V. Під редакцією Івана Франка. – Львів: Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка, 1898. – С. 203-210.

Стаття надіслана: 28.12.2022 р.

© Дяків В.М.